

Kádár Béla

A magyar gazdaság viharos évszázada – Visszapillantás egy „érdekes” évszázadra

Az ünnepeltet több évtizede ismerem, sikeres tevékenységét érdeklődéssel követem. Stratégiai jelentőségű témakörök kutatója, aki hatékonyan kombinálja az elmélyült elméleti és empirikus elemzést, a közgazdaságtani és az intézményi megközelítést. Fáradhatatlan kutató és oktató, aki méltán büszke tanítványaira. Emellett a borkultúra terén is eligazodó kellemes társasági ember. Szívből kívánom, hogy még sok évig lelje kedvét választott tevékenységeiben.

Kínában történelmi szitokszó az „élj érdekes időkben” mondás. A mögöttünk maradt elmúlt magyar évszázad kínai szemszögből ugyancsak „érdekes” időszaknak számít. A magyar gazdaság négy generáció élete alatt négy eltérő halmazállapotot, három gyökeres rendszerváltoztatást élt át nagyszámú erőteljes politikai ciklikus mozgás és helyzetváltozás mellett. Kevés népre rótt a történelmi megmaradás, túlélés ilyen gigászi alkalmazkodási követelményeket. Az Osztrák–Magyar Monarchia középhatalmi státuszától a két világháború közötti megcsónkított, de függetlenné váló nemzetállamon, majd a teheráni és – csaknem ötödfél évtized múlva – a máltai megállapodás nyomán a szovjet megszálláson és függőségen át a rendszerváltás megpróbáltatásainak túléléséig. Történelmi tudatban gyengélkedő korok s társadalmak mindig kaphatnak hasznos útmutatót a pártoskodásmentes fejlődéstörténeti visszapillantásoktól.

Gazdaság a Monarchia időszakában

Bár a magyar politika energiái az elmúlt hét évtizedhez hasonlóan a 19. században is elsősorban intézményrendszeri, közjogi, politikai erőviszonyokkal összefüggő kérdésekre összpontosultak a hosszú távú gazdasági fejlődés követelményeinek szolgálata helyett, az ország korszerűsödése a szabadságharc leverése után felgyorsult.

A birodalomépítő osztrák politika 1851-ben vámmentessé tette a birodalmon belüli kereskedelmet, egységes vámterületet alakított ki, felgyorsultak a kereskedelmi és pénzügyi áramlások. Az 1867-es kiegyezés eredményeként Magyarország is szerepet kapott a birodalmon belüli döntések kialakításában, a magyar államterületen belül pedig meghatározó szerephez jutott a kormányzati szakpolitikák kialakításában a külügyi, a pénzügyi és a katonai terület kivételével. A birodalmi politikában az osztrák érdekek domináltak ugyan, de a kiegyezés a korábbinál kedvezőbb érdekérvényesítési lehetőséget kínált Magyarországnak.

Az 1860 és 1913 közötti időszakban a magyarországi GDP évi átlagos növekedési üteme 2,4%-ot tett ki; a növekedés gyorsabb volt, mint a birodalom osztrák részében, valamint Nyugat-Európa átlagában, s csak Svédország és Németország mögött maradt le. Az ipari növekedés évi átlagban 3,5%-os dinamikája csak a svédországinál volt alacsonyabb. Javult a nemzeti jövedelem szerkezete. Bár Magyarország az I. világháborúig agrárország maradt, az ipar aránya a nemzeti jövedelem létrehozatalában megkétszereződött: 27%-ra emelkedett. A történelmileg megkésett iparosítás előnyeit mutatja az ipar szerkezetének alakulása is. Az iparosodás textilipari korszakát átugorva a magyar munkaerő képzettségi és költségshíznvonalának eredőjeként a kor műszaki fejlődését legnagyobb mértékben hordozó gépipar és vasipar honosodott meg kiemelkedő mértékben; aránya az I. világháború előtt 26% volt az osztrák tartományok 20%-os hányadával szemben. A magyar gépipar exportképességét szemlélteti, hogy a gépipari termékek aránya az exportban európai összehasonlításban is, de különösen fejlettségi szintünkhöz viszonyítva kimagasló volt.

A mezőgazdasági termelés – Európában csak Svédország mögött lemaradó – fejlődési ütemében közrejátszott a cserearány-javulás, a mezőgazdasági termékek árszínvonalának az ipari termékekénél jóval kedvezőbb alakulása. Az iparban foglalkoztatottak, illetve a városi lakosság arányának gyors növekedése Európában megnövelte az agrártermékek iránti keresletet, míg a gyors ütemű európai ipari fejlődés e termékek piacán árlemorzsoló hatású túlkínálatot alakított ki. A kor viszonyai között dinamikusnak számító agrárgazdaság alapozta meg az élelmiszeripar fejlődését, amelynek aránya a világháború előtt 41%-ot tett ki az osztrák tartományok 25%-os átlagával szemben. Magyar ipari sajátosság volt a gépipari és az élelmiszeripari szakosodás, ugyanakkor a textilipar aránya (nálunk 7,7%) az osztrák állam területén több mint háromszorta nagyobb volt.

Sok kevésbé fejlett országhoz hasonlóan a magyar korszerűsödési folyamat finanszírozása a 19. század derekán külföldi forrásokra támaszkodott. A kiegyezést követő években a magyarországi beruházásoknak még mindig a 60%-át finanszírozták külföldi, zömmel osztrák források. A gyors ütemű korszerűsödés eredményeként

az I. világháborút megelőző időszakban a beruházásokban már 75%-ot tett ki a bel-
földi források aránya.

A gyorsabb fejlődés ellenére a Monarchián belül Magyarország gazdaságfejlettségi szintje lényegesen elmaradt az osztrák és cseh–morva területek mögött, a magyar államterület viszont magasabb szintet ért el, mint Galícia, Bukovina és a délszláv területek. Fellner számításai szerint a magyar államterület egy főre jutó jövedelmi szintje az osztrák tartományok színvonalának 73%-át érte el. A Monarchián belül csupán a mai Ausztria kisebb mértékben Csehország tartott lépést a nyugat-európai fejlettségi átlag alakulásával.

Az európai erőviszonyok antanthatalmak érdekei szerinti alakítására irányuló törekvések szellemében a századforduló után divatos volt a Monarchiát Európa beteg emberének nevezni. E megbélyegzést a gazdasági fejlődés, sőt a kulturális fejlődés alakulása nem támasztotta alá. A társadalmi-politikai intézményrend viszont elmaradottabb volt az északnyugat-európainál. A fejlődést erős feudális és félf feudális maradványok, tulajdonviszonyok gátolták, a politika szociális dimenziója elmaradt a császári Németországtól is, de az átalakulási folyamat érzékelhető volt.

A Monarchia magyar része a történelmi megkéséssel meginduló korszerűsödés nyomán a birodalmi átlagnál nagyobb mértékben tükrözte az elmaradottság jegyeit, a társadalom és a gazdaság alapvető szerkezete és ebből adódó mentalitása agrárjellegű volt, de az ország kétségkívül elindult az ipari társadalom felé vezető úton. A korabeli társadalmi-politikai élet jelentékeny erői az ország viszonylagos elmaradottságát a Monarchián belüli osztrák dominanciával magyarázták, és a Monarchián belüli erőviszonyok megváltoztatását tekintették a magyar nemzeti érdekvédelem fő céljának. A cseh nemzeti törekvésektől eltérően a gazdasági kiegyezés a közjogiaknál kevesebb figyelmet kapott. Az osztrák dominancia fejlődést visszafogó hatását nem vitatva érdemes megjegyezni, hogy a negatív hatás, a közös vámterület léte, a belső piac nem lehetett annyira hátrányos, ha a kiegyezés utáni évtizedekben a magyar gazdaság fejlődési üteme felül tudta múlni az osztrák területét, sőt az európai átlagot is.

Ugyanakkor nem téveszthető szem elől az a tény, hogy az osztrák–magyar miniintegráció adott időszakban érvényesülő jótékony gazdasági hatásai a magyar gazdaságpolitikai mentalitásban nehezen leküzdhető tartós örökséget hagytak hátra. A Monarchia védett belső piaca nem serkentette a nem védett, világgpiaci versenypiacon folytatott tevékenységet, relatíve gyengítette a nemzetközi porondon való jártasságot, világgpiaci versenyképességet, világgazdasági tudatosságot. A védettség megszűnése így önmagában is katasztrófafaként zúdult az országra. A közjogi küzdelmekre való összpontosítás, illetve a piaci védettséggel összefüggő csekélyebb világgazdasági járatosság is közrejátszott abban, hogy a kor vezető magyar

döntéshozói kevés figyelmet fordítottak a századforduló után kibontakozó világpiaci változásokra. A kiegyezés utáni magyar gazdasági növekedés tömegszerűségben fő hajtóereje a kedvező mezőgazdasági konjunktúra volt. A tengeri fuvarozás műszaki fejlődése és költségszintjének csökkenése nyomán a századforduló után mind erőteljesebben jelentek meg az amerikai, kanadai, argentin mezőgazdasági termékek az európai piacokon. A mezőgazdasági tömegtermékek árának viszonylag kedvező alakulása megalapozatlan biztonságérzetet keltett a kor döntéshozatali szintjén, elmaradt a gazdaságszerkezet intenzív átalakításának felgyorsítása. E körülmény a világháborús következmények nélkül is behatárolta a magyar agrárkonjunktúra távlatait, az extenzív jellegű gabona-hús szakosodás lehetőségeit.

Az infrastruktúra, különösen a vasúthálózat fejlesztésében a korszakban ki-magasló teljesítményeket értek el; hasonlóan kiemelkedő volt az előretörés az oktatási infrastruktúra fejlesztésében. Az 1868-as népiskolai törvény negyedszázaddal előzte meg az angliait, a közép-, szakiskolai és egyetemi fejlesztések elősegítették a korszerű iparágazatok fejlődését, a közép- és délkelet-európai térségben kiemelkedő államigazgatási színvonalat. Ugyanakkor nagy fokú lanyhaság mutatkozott a társadalmi infrastruktúra fejlesztésében, értetlenség a földreform, az egészséges birtokpolitika, a nemzetiségi kérdés, az erdélyi magyar földbirtokokat felvásárló román gazdasági terjeszkedés kezelésében. A felzárkózás mellett tehát megjelentek, s kellő figyelem nélkül maradtak a romlás virágai is.

Gazdaság és gazdaságpolitika a két világháború közötti időszakban

A német gazdasági előretörés és az antant kialakulása nyomán kirobbanó I. világháború során a magyar politikai vezetés kezdetben ellenezte a hadba lépést, később azonban erős aktivitással mozgósította az ország erőforrásait, hiszen az antant hadicéljainak hozzávetőleges ismeretében nem volt kétséges, mi lesz az ország sorsa a háború elvesztése esetén. A kevésbé fejlett országra nehezedő rendkívüli hadviselési terhek ellenére a bevezetett hadigazdálkodási rendszer a gazdaság működőképességét a háború utolsó időszakáig – a Tisza-kormány működése alatt – fenn tudta tartani. Az aranykorában kifejezett árszínvonal 1917 végéig 115%-kal emelkedett a bérimdex 10%-os csökkenése mellett.

A Monarchia, illetve a magyar belpolitikai erőviszonyok összeomlása után kialakult kaotikus helyzet, majd a 133 napig tartó Tanácsköztársaság intézkedései, illetve rendeletei a 20 főnél többet foglalkoztató vállalatok és a 100 holdnál nagyobb földbirtokok államosításáról, állami monopolszervezetek kialakításáról, a kezdeti

hadsereg bomlasztó tevékenység, az esetenkénti forradalmi terror, a szovjet külpolitikai orientáció az ország gazdasági és politikai működtethetőségének alapjait rendítette meg. A kialakult helyzet ürügyet szolgáltatott a szomszédos országok egyébként gyenge fegyveres erőinek az országterület nagy részének elfoglalására, a nagyhatalmaknak pedig Magyarország távoltartására a párizsi béketárgyalásoktól, a későbbi trianoni béke súlyos feltételeinek kialakításától.

A „Horthy-korszakról” alkotott történelemkép ma korántsem egységes, „harag és elfogultság nélküli”, s gyakorta egyoldalú. A továbbiakban a korszakot nem valamely társadalmi, politikai vagy gazdasági érdekcsoport szemszögéből, hanem a reálgazdasági folyamatok, a gazdaságpolitikai sajátosságok, a nemzetgazdasági teljesítmények oldaláról célszerű áttekinteni. A gazdasági fejlődés és a gazdaságpolitikai karakter szempontjából a korszak korántsem egységes, két fő szakaszra tagolható: az 1929. évi világválság kirobbanása előtti években a vízözön utáni talpra állás, konszolidáció, fellendülés szakaszára, majd a rákövetkező évtizedet jellemző válság és gazdaságirányítási modellváltás időszakára.

Horthy Miklós 1920. március 1-jén lett az ország kormányzója. Gazdaságpolitikai szempontból tragikus helyzettel szembesült. A magyar királyság (Horvátország nélkül) elvesztette területének kétharmadát, lakosságának kerekén 60%-át. Az impériumváltások nyomán közel 400 ezer hűségesküt megtagadó és kitoloncolt magyar menekült, a trianoni államterület lakosságának 5%-a érkezett az elcsatolt területekről. Az I. világháború gazdaságot szétziláló hatása, a háború végét követő kaotikus viszonyok, a Tanácsköztársaság „kisajátításai”, a háromnegyed éves román megszállás hadizsákmányolásai nyomán Magyarország gazdasági veszteségei lényegesen nagyobbak voltak, mint Németországi és Ausztriáié. A trianoni országterület nemzeti jövedelmének színvonala 1920-ban 40%-kal volt alacsonyabb, mint az utolsó békeévben, 1913-ban. Eltorzult a gazdaság termelési és térszerkezete: az erdőállomány 12%-a, a vasérctermelés 10%-a, a vasúthálózat egyharmada maradt a megcsonkult államterületen.

Budapest korábban 21 milliós lakosságú ország fővárosa volt. A fővárosi agglomerációt ellensúlyozó vidéki növekedési pólusok (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Zágráb) a határon túlra kerültek. A megmaradt nagyobb vidéki városok lakossága csak 60-70 ezer fős nagyságrendet ért el.

Eltorzult a Kárpát-medencén, sőt a Duna-medencén belüli, évszázadok alatt kialakult történelmi munkamegosztás. Ausztria és Csehország vette fel hagyományosan a magyar kivitel kétharmadát-háromnegyedét. Magyarország a Monarchia piacán helyezte el a kor viszonyai között s fejlettségi színvonalához képest kimagasló arányú gépiparának termékeit, ugyanakkor nyersanyagigényének túlnyomó részét

az elcsatolt erdélyi és felvidéki területekről elégítette ki. Az összeszűkülő belső piac számára a gépipar túlméretezett lett, megnőtt a függőség a szomszédos országok nyersanyag-beszállításaitól.

A gazdasági helyzet és a gazdaságpolitikai kihívások súlyossága nem volt vitatható. A legfelsőbb döntéshozatali szinten egyértelműen tisztázódott stratégiai feladatok a Monarchiából való kiválás, illetve a nemzetállami intézményrendszer kiépítése, a pénzügyi stabilizáció, a növekedés beindítása, a külgazdasági kapcsolatrendszer újjáépítése jelentette.

A korszak nyitó évében viszont nem alakult ki egyetértés abban, hogy milyen forrásokból indítható be a gyakorlatilag összeomlott gazdaság. A Teleki-kormány – a győztes nagyhatalmak Magyarország iránti akkori érdektelenségéből, sőt a szomszédos országok és Franciaország magyar talpra álláshoz fűződő ellenérdekeltségéből kiindulva – az önerőre támaszkodás politikáját hirdette meg.

Egyéb erőforrások híján az 1920. évi válságkezelési program fő végrehajtási eszköze az adóemelés és a vagyonérték 5 és 20%-a közötti egyszeri vagyondézsma kivetése volt. Féléves átmeneti siker után a vagyonos rétegek ellenállása, illetve a vonakodva, késlekedve befizetett bevételek elinflálódása következtében az önerőre támaszkodás politikája összeomlott.

A Telekiét felváltó, majd egy évtizedig regnáló Bethlen-kormány az önerőre támaszkodó kilábalást nem tekintette sikerre esélyesnek az ország gyenge megtakarítóképessége miatt, s elkerülhetetlennek tartotta a külső erőforrásokra támaszkodást. Ennek érdekében többlépcsős újjáépítési programot indított be. Nyitányként a keleti harcmodor szellemében, a leküzdendő ellenfél erejét felhasználva, sajátos öngerjesztett tarlótüzként ismét működésbe hozta a bankóprést, az inflációs folyamatot. Második lépésként átfogó adóreformot jelentett be, amelyet a kormányzat liberális-konzervatív, angolszász ihletettségű szellemisége ellenére figyelemre méltó progresszivitás jellemzett. A keresztény szolidaritás és a nemzeti bajtársiasság jegyében 1%-tól 44%-ig terjedő 7 adókulcsot vezettek be. A költségvetési deficit csökkentése érdekében 1922 és 1925 között 210 ezerrel 150 ezerre csökkent az állami alkalmazottak száma. Az állásukat megtartók fizetése 30–60%-kal csökkent. A „nemzeti bajtársiasság” szellemében a magasabb jövedelmű tisztviselőké nagyobb, a szerényebb jövedelműeké pedig kisebb mértékben mérséklődött.

Bethlen felismerte, hogy a múlt öröksége nem tüntethető el egyik napról a másikra, a tartós siker széles politikai bázist, *társadalmi megbékélést* igényel. Végrehajtási megalapozásként a népszerűtlen intézkedések bevezetését megelőzték a kormányzati cselekvőképességet megteremtő politikai megállapodások a kisgazdapárttal, az ipari és pénzügyi körökkel, a szervezett munkásság legális képviselőjével. Megvalósult

a művelt földterület egytizedére kiterjedő – korántsem elégséges mértékű, de a vidéki szociális feszültséget mégiscsak csökkentő – földreform. Harmadik lépcsőben terjesztette be igényét a kormány a népszövetségi hitelre, amelyet – Franciaország és a kisantant ellenállása ellenére – az ország 250 millió aranykorona tényleges értékben 1924 júliusában megkapott. A népszövetségi hitel megalapozta Magyarország nemzetközi hitelképességét.

Megszűnt az inflatorikus finanszírozás. Megalakult a független Nemzeti Bank, amely átvette a pénzkibocsátási jogot, s kezelte az ország arany- és devizakészleteit. 1927 januárjában bevezették az új fizetőeszközt, a konvertibilis pengőt.

A gazdaságpolitika helyességét a gazdasági folyamatok minősítik. A pénzügyi konszolidáció fél évtizedet vett igénybe. A költségvetés már 1925-ben kiegyensúlyozottá vált, s a világválságig bevételi többlettel zárult.

Korunk neoliberais szellemiségű uralkodó közgazdasági felfogása szerint a költségvetési egyensúlyhiány csökkentése, illetve eltüntetése jelentős növekedési áldozatot, nemzetijövedelem-zsugorodást követel. A nemzeti jövedelem 1920 és 1927 között 65%-kal nőtt, azaz lényegében elérte az 1913. évi színvonalat. Bár újjáépítési időszakban a gazdasági növekedés üteme rendszerint magasabb, ez a hét év alatt elért gazdasági növekedés a jóval dinamikusabb 1950-es évek Németországában és Olaszországában gazdasági csodának számított. A nemzeti jövedelem volumene 1930-ig további 8%-kal bővült. A válságkezelési és konszolidációs periódusban tehát *sikerült az egyensúlyhiány csökkentésének és a dinamizálásnak a feladatát párhuzamosan megoldani.*

Az általános helyzeten túlmenően érdemes szemügyre venni a konszolidációs politika sikerében közrejátszó fontosabb szakpolitikai helyzetelemeket. A konszolidációt megelőző megainfláció a korábbi adósságokat minden szinten elporlasztotta. Az inflációt kihasználó angol és amerikai befektetők igen kedvező árfolyamon jutottak magyarországi részvénytulajdonhoz. Ausztria szintén súlyos pénzügyi válsághelyzetében a magyarországi külföldi tőkebefektetések csaknem 50%-át birtokló osztrák tulajdonosok értékesítésre kényszerült. Az amerikai tőke például olyan korszerű exportorientált ipari vállalatokat hozott létre, mint az Egyesült Izzó vagy a Standard. Az ország külföldi adósságai 1931-ben 4,3 milliárd pengőre rúgtak, amely az akkori nemzeti jövedelem 92%-ának felelt meg.

A szerkezetátalakítási kényszerek szükségessé, az új pénzügyi erőforrások pedig lehetővé tették a kor realitásainak megfelelő hosszabb távú új iparpolitikai *koncepció* beindítását. A magyar gazdaságpolitikai törekvések évszázados jellemzője volt az osztrák–cseh eredetű importra való ráutaltság csökkentése. A szomszédos országok ellenséges politikája szükségessé, a nemzeti önállóság és a gazdasági növekedés

beindulása pedig lehetővé tette az ipari önellátás mértékének növelését. A Monarchia időszakában a magyar iparon belül nemzetközi összehasonlításban is fejlett volt az élelmiszer- és a gépipar, kirívóan alacsony volt viszont a textil- és konfekcióipar aránya. Az ez utóbbi termékek iránti kereslet jelentékeny részét importból elégítették ki. A növekedésösztönzés, a foglalkoztatásnövelés és a külkereskedelmi egyensúly javításának igénye egyaránt ajánlotta a könnyűipari import helyettesítését belföldi termeléssel. Az importhelyettesítés mozgásterét szemlélteti, hogy 1922–1923-ban a magyar behozatal közel 40%-át tették ki textíliák.

Az importhelyettesítő iparfejlesztés megvalósításának fő eszköze a *protekcionista jellegű vámpolitika* volt, nemcsak a textíliák, hanem élelmiszeripari termékek, mezőgazdasági rendeltetésű gépek és szerárúk, járműipari termékek esetében is. Az 1927. évi átlagos magyar vámszínvonal (30%) jóval magasabb volt a német, a francia, az olasz szintnél, de alacsonyabb volt a csehszlovák, a román, a jugoszláv átlagnál, azaz mértéke kirívónak, versenyképességet rombolónak nem nevezhető.

Az új iparpolitika eredményei mindig időbeli eltolódással jelentkeznek. Az 1920-as évek első felének és a 30-as évek második felének importszerkezetében a nyersanyagok átlagos aránya 32-ről 42%-ra nőtt, a késztermékeké viszont 45-ről 32%-ra csökkent másfél évtized alatt. A behozatal szerkezete jelentősen módosult, az importfüggőség mértéke, különösen a „nem létfontosságú” termékek kategóriájában, nagymértékben csökkent.

A kis országok növekedésének fő hajtóereje azonban az export, a szakosodás előnyeinek kiaknázása, a belső piac méreteit meghaladó gazdaságos termelési sorozatok kialakítása. A dualizmus korában a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek mellett a belföldi szükségletet lényegesen meghaladó mértékű termelés alakult ki egyes gépipari ágakban is, így a mozdonyok, a gőzgépek, a dízelmotorok, az 1920-as évek befektetési nyomán pedig az elektromos ipari termékek, például az izzólámpák gyártásában. Az 1920-as években dúló infláció nem csupán a tőkeimportot, illetve a tulajdonosváltást ösztönözte, hanem a magyar ipar viszonylagos versenyképességét is növelte. A kivitel értéke 1920-ban még csak 191 millió pengőt, 1926-ban már 873 millió pengőt tett ki, azaz hat év alatt négy és félszeresére nőtt, s az import értékének 92%-át fedezte. A külkereskedelmi többlet 1930-ban jelent meg, s a korszak végéig megmaradt.

Az 1929. év végén bekövetkezett New York-i tőzsdei összeomlás nyomán kialakult világválság némi időbeli eltolódással Magyarországot is elérte. A pénzpiacok összeomlása, a hitelek bedugulása, a termelés és a fogyasztás világméretű zuhanása mellett a nyersanyagok és az élelmiszerek árszintje 50–70%-kal csökkent. Összezsugorodott a nemzetközi áru- és tőkepiaci forgalom, összeomlott az I. világháború után többé-kevésbé visszahozott liberálkapitalizmus rendszere.

Az önszabályozó szerepet betölteni nem tudó piaci mechanizmusok háttérbe szorultak, a válságkezelés erőteljes állami gazdasági szerepvállalást, protekcionista gazdaságpolitikát és „befelé forduló” gazdasági növekedést hívott életre. A válság a túlfűtött amerikai pénzpiacokról indult ugyan ki, de a nyersanyagokat és mezőgazdasági termékeket exportáló és tőkét importáló országokat érintette a legsúlyosabban, ahol a GDP 30-40%-kal esett vissza. Magyarországon a folyó áron számított nemzeti jövedelem az 1929. évi csúcs és az 1932. évi mélypont között mintegy 35%-kal zuhant. A kivitel értéke több mint 50%-kal, a devizatartalékoké pedig közel 40%-kal esett vissza. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az erőteljes defláció, különösen az agrárárzuhanás következtében a reáljövedelem csökkenése jóval kisebb mértékű volt. Változatlan áron a nemzeti jövedelem visszaesése 13%-os volt. Az alacsony jövedelmi kategóriába tartozó lakosságcsoportok háztartási kiadásainak akkori szerkezetében az élelmiszerek aránya 66% volt; e termékek árszínvonalának zuhanása tompította a jövedelemvesztés mértékét.

A bethleni korszak „külső feltételeinek” radikális megváltozása, az exportbővítés és a külső erőforrásszerzés lehetőségeinek összesűkülése nyomán rövid ideig Bethlen, majd az őt követő Károlyi Gyula kormánya a kor legtöbb országában követett restriktív, takarékosági politika elemeivel (az állami kiadások befagyasztásával, a beruházások és bizonyos szociális ellátmányok lefaragásával) igyekezett csillapítani a válságot. A helyzet súlyosbodása, illetve az alkalmazott gazdaságpolitikával szembeni ellenállás hívta életre 1932-ben a korszakváltás jeleit felismerő Gömbös-kormányt, amely letért a korábbi útról, s elmozdult az erőteljes állami gazdasági szerepvállalás felé. Az állami szabályozás, korlátozás és ösztönzés elemeit ötvöző 95 pontos nemzeti munkaprogram a magyar gazdaságpolitika történetében az első holisztikus, átfogó igényű stratégiai program, amely erőteljesen támaszkodott az állam és a gazdaságirányítás szervezetére, valamint az aktív külgazdasági és külpolitikára. Gömbös halálával jelentős hangsúlyváltás következett be a politikában, de gazdaságpolitikájának jellege és eszköztára végigvonult a 30-as éveken, tükröződött a későbbi hadigazdálkodásban, s jelentős mértékben beépült a későbbi „tervgazdasági” rendszerbe.

Az új helyzet által kikényszerített állami gazdaságirányítás fő eszközét a *kötött devizagazdálkodás* bevezetése és a *külgazdasági kapcsolatok átszervezése* jelentette. Az MNB központi devizagazdálkodási szerepének törvénybe iktatása lehetővé tette a szűkös devizakészletek központosítását, a devizafelhasználás irányítását, a pengő konvertibilitásának korlátozását, a valutabeszolgáltatási kötelezettség bevezetését. Kialakult a többes árfolyamrendszer, a pengő felhasználás szerinti hat árfolyama különféle gazdaságpolitikai célokat szolgált. A kötött devizagazdálkodási rendszer a külkereskedelem állami irányításával párosult. A külkereskedelmi forgalom devizaterheinek

csökkentésére kialakult a kétoldalú kereskedelmi egyezmények rendszere. E megállapodásokban az árak világpiaciak, a fizetési eszköz pedig font vagy dollár volt. A fizetéseket kötött kétoldalú klíringszámlán lehetett jóváírni, a külkereskedelmi partner bevételeit csak az adott kétoldalú kapcsolatban tudta felhasználni. A megállapodások így nullszaldósak voltak, egyensúlyi zavarok nem léphettek fel.

A világszerte elterjedt protekcionista gazdaságpolitika nyomán Magyarország is emelte a vámokat átlagosan 50%-os mértékben. Esetenként prohibítív vámokkal kívánták a partnereket a magyar export számára kedvezményeket nyújtó kétoldalú megállapodások elfogadására készíteni. Nagyobb hangsúlyt kaptak a *nem védelmi jellegű protekcionista eszközök*: az állami és közületi megrendelések, támogatások. Az *exporttámogatási rendszer* keretében az exportőr a hivatalos árfolyamon számított összegben túl felárat kapott, ami a jobb szakosodást és partnerválasztást ösztönözte. A konvertibilis devizák után 50% többletet kapott az exportőr. Bizonyos intenzívebb munkaerő- és földfelhasználást lehetővé tevő termékek (feldolgozott hús, hüvelyesek, lucernamag stb.) exportőrei 60–90%-os támogatást kaptak. Az országok és termékek szerinti differenciált árfolyam- és támogatási politika jótékony szerkezetalakítási hatást gyakorolt.

Az erőteljes és viszonylag gyorsan meghozott gazdaságpolitikai és eszközfelhasználási változások a gazdaságpolitika kreatív jellegéről tanúskodnak. Elkerülhetővé vált a több szomszédos országban, sőt Németországban is bekövetkezett pénzügyi összeomlás. A változatlan áron számított nemzeti jövedelem 1929-ben 6,3 milliárd pengőt tett ki, majd az 1932. évi mélypont után 1935-ben, hat év alatt érte el az 1929. évi színvonalat, 1938-ban pedig 7,3 milliárd pengős értékkel közel 16%-kal haladta meg a válság előtti szintet. Ez 1913-hoz viszonyítva mintegy 26%-os növekedést mutat.

Javult a gazdaság *szerkezete*. Az ipar aránya a nemzeti jövedelemben 28%-ról 33%-ra emelkedett 1913 és 1938 között. Az ipari termékek aránya az importban 62%-ról 27%-ra csökkent. Átalakult a külgazdasági kapcsolatok térszerkezete is. A Monarchia időszakában Ausztria és Csehország vette fel a magyar kivitel kétharmadát-háromnegyedét. Ez az arány 1938-ra 20%-ra csökkent. Ugyanakkor Németország aránya az 1913. évi egytizedről 24%-ra, Angliáé és Olaszorszáé 3%-ról 8%-ra nőtt. Erőteljesen emelkedett az új piacnak számító skandináv, közel-keleti és latin-amerikai piacok aránya is.

A külgazdasági kapcsolatok földrajzi szerkezetében kedvezőtlen jelenség volt, hogy Magyarország fő külföldi hitelezői (Franciaország, Svájc, valamint az USA) nem tartoztak az érdemi súlyú külkereskedelmi partnerek közé, amelyek nagyobb megértést szoktak tanúsítani adósaik fizetési problémáival szemben. Ez tükröződött a kedvezőtlen hitelfeltételekben, a hitelvisszavonásokban.

A *külső pénzügyi forrásoktól való függőség* végigvonult a dualizmus korán s a vizsgált időszakon is. Magyarország Görögországgal együtt éllóvas volt a közép- és délkelet-európai térség eladósodási folyamataiban. Az importhelyettesítés és a kötött devizagazdálkodás bevezetése nyomán a magyar fizetési mérleg 1936-ra szabadult meg a deficittől. A külső források beáramlásának megcsappanása ugyanakkor fékezte a korszerűsödési folyamat sebességét. A kötvény- és részvénytőzsdának 1939-ben egynegyede volt külföldi kézben. Ezen belül Németország aránya 22, Svájc 20, Nagy-Britanniáé 17, az USA-é pedig 14% volt. A külgazdasági kapcsolatok földrajzi szerkezete jelzi, hogy nem Magyarország gazdaságpolitikája nyitott utat a német gazdasági terjeszkedésnek.

Az 1930-as évek végére már kirajzolódtak az európai erőter változásai, a közelgő háború körvonalai. A válságkezelő gazdaságpolitika így közvetlenül nőtt át a *hadigazdálkodási felkészülésbe*, a honvédség felfegyverzésébe, a háborús viszonyok közötti önellátás előkészítésébe. Az 1938 tavaszán bejelentett győri beruházási program már a hadigazdálkodási felkészülés céljait szolgálta, az 1 milliárd aranypengő előirányzat 60%-a közvetlenül katonai célokat szolgált, 20-20%-át a közlekedési rendszer fejlesztésére, illetve egyéb gazdaságfejlesztési feladatokra fordították. A program 60%-át egyszeri vagyonadó, 40%-át a költségvetés által felvett hitelek finanszírozták.

A győri program beindította a hadi konjunktúrát. A keresleti oldalról érkező szívhóhatás az állami katonai kiadásoknál lényegesen nagyobb volt, az ipari termelés színvonala, teljesítőképessége megnőtt. Új termékek jelentek meg: tüzéségi fegyverzet és lőszer, bemérő műszerek, teherautók, motorkerékpárok, híradástechnikai termékek. A hadi konjunktúra, illetve a győri program hatását érzékelteti, hogy 1938 és 1945 között a gyáripari termelés indexe 42%-os emelkedést mutatott.

Összefoglalóan a két világháború közötti időszakot páratlanul nehéz induló helyzet, halmazati háborús hagyaték, az időszak túlnyomó részén végigvonuló válsághelyzetek s ebből adódó törésvonalak jellemezték. A nyugat-európai országok gazdasági növekedésének évi átlagos üteme az 1870 és 1913 közötti időszakban elért 2%-ról 1% alá csökkent. A magyar gazdasági fejlődés és gazdaságpolitika külső tényezők által behatárolt kényszerpályára volt utalva. Ilyen helyzetben a gazdasági kormányzás, a *governance* s a gazdaság teljesítményei a szűk mozgástérben adódó lehetőségek felismerésétől és kiaknázásától függenek.

Az adott helyzetben az ország történelmi elmaradottságát, a társadalmi igazságtalanságokat és feszültségeket nem sikerült érdemben csökkenteni. A gazdaságfejlődés és a gazdaságpolitika egyes tartományai közül ezt tükrözi a *munkanélküliség* magas szintje, amelyet csupán a hadigazdálkodás, illetve a hadba lépés tüntetett el. Az elmúlt harmadszázadban felrangosított egyensúlypolitikában Magyarország a költségvetési

egyensúlyt, a pénzügyi stabilitást fél évtized, a külkereskedelmi egyensúlyt, sőt többletet egy évtized, a fizetési mérleg aktívumát másfél évtized alatt teremtetten meg.

Javult a gazdaság *szervezete*: az ipar lett a gazdaság vezető ágazata, termelése sokrétűbbé, korszerűbbé vált. Csökkent a függőség a nem létfontosságú javak importjától, a késztermékek aránya az importban 1913 és 1938 között 62-ről 28-ra csökkent. A klebelsbergi program nyomán a történelmi sorstársországok csoportjában kiugrást mutatott a humán erőforrások minősége: az analfabéták aránya negyede volt a sorstársországokbeli szintnek.

Az utólagos előrelátás kegyelmével megáldottak gyakorta kárhoztatták a korszak vezetését, hogy végzetes *függőségbe* taszította az országot Németországtól. A kül-gazdasági kapcsolatépítés ösztönzőrendszerében ennek ellenkezője érvényesült: Németország aránya 1938-ban a magyar kivitelben 24%, a külföldi tőkebefektetésekben pedig 22% volt.

A gazdaságok teljesítményeit legátfogóbban a *növekedési ütemek* jelzik. A dualizmus korában a magyar dinamika mutatói jobbak voltak az európai átlagnál, a felzárkózás egyértelmű volt, ez tükröződött a gazdasági közérzetben is. A korábbi évtizedekben az 1938-ban elért színvonalat az 1913. évvel szokták egybevetni. E negyedszázadban a gazdasági növekedés évi üteme nem érte el az 1%-ot. A korrekt összehasonlítás a vizsgált időszak nyitó és záró évét szembesíti. Ez esetben a magyar nemzeti jövedelem nem egészen két évtized alatt több mint kétszeresére nőtt, ami mai szemmel is figyelemre méltó teljesítmény.

A korszak *gazdaságpolitikája* egészében helyesen ismerte fel az ország előtt álló kihívásokat, gyorsan alkalmazkodott a nemzetközi környezet változásaihoz, a kor szellemének, valamint lehetőségeinek megfelelő válaszokat adott rájuk. Két, egymást kölcsönösen erősítő területen, a gazdaság és az oktatás-kultúra terén az ország teljesítményei rendkívül sikeresek voltak. A végrehajtási teljesítmények tükrözték a kevésbé fejlett európai országok csoportjában kimagasló államigazgatási színvonalat, a humán erőforrások minőségét, a kormányzati és vállalati vezetés felkészültségét. A tanulságokban nem szűkölködő gazdaságtörténeti korszak még további kutatásokra vár. A valóság viszont bőségesen bizonyítja, hogy Magyarország nemzetközi leszakadása, térvészése nem a Horthy-korszakban kezdődött.

Gazdaság a létezett szocializmus időszakában

A II. világháborús harci cselekmények, illetve a teheráni–jaltai döntések nyomán Magyarország a szovjet birodalmi erőterbe került.

Magyarországnak szakadt ezeréves politikai, kulturális, gazdasági kapcsolatainak rendszeréből. A háborús harci cselekmények, bombázások, nyugati irányú vagyonmentések, illetve keleti jellegű zabrálasok következtében az ország nemzeti vagyona 1938-hoz viszonyítva 40%-kal, 1945. évi nemzeti jövedelme 50%-kal lett kisebb. A háborús veszteségeket duzzasztotta a szovjet, a csehszlovák és a jugoszláv félnek megítélt 300 millió dolláros jóvátétel, a háború során Németországgal szemben felhalmozott 280 millió dolláros magyar követelések és a 30 millió dolláros magyar tartozás, valamint a magyarországi német vagyon átszármaztatása a Szovjetunióra, továbbá a Szovjet Főparancsnokság magyarországi költségeinek viselése. E terhek súlya alatt a magyar pénzügyi rendszer már 1945 nyarán összeomlott, a dollár feketepiaci árfolyama egy év leforgása alatt több ezer kvadrillióra emelkedett, a pénzt természetes csere helyettesítette. Az akkori magyar infláció mértéke nagyságrendekkel haladta meg az egyébként rendszeresen listavezető görögországit. Az elszabadult inflációt az 1946. augusztusi valutareform, illetve a forint bevezetése számolta fel bizonyos árualapok felhalmozásával, a forintra átszámított keresetek 1938-hoz viszonyított színvonalának leszorításával, a termékek fogyasztói árában realizált forgalmi adó jelentős megemelésével.

A háborús károk helyreállítására az 1920 elején induló, de rövid lélegzetű Teleki-koncepcióhoz hasonlóan az önerőre támaszkodó politika keretében került sor. Az akkori helyzettől eltérően azonban Európa gazdasági talpra állítására a Marshall-terv keretében elvileg jelentékeny erőforrások álltak rendelkezésre, ezek igénybevételével viszont a szovjet erőterbe kerülő országok „nem kívántak” élni. A helyreállítási folyamat forrása így a lakosság megterhelésével járó kényszerfelhalmozás volt, amely a felére csökkent nemzeti jövedelemnek mintegy egyharmadát vette igénybe. A helyreállítási ütem növelése érdekében azonban nem az 1938. évi békeév ipari struktúráját, hanem a hadviselési kényszerek nyomán a háború alatt kialakult, a szovjet fejlesztési koncepciókkal amúgy is összhangban lévő nehézipari struktúrát állították helyre. A hároméves helyreállítási tervet 1949-ben befejezettnek nyilvánították, s az 1950-ben induló első öt éves tervvel kezdetét vette a szovjet típusú gazdaságirányítási rendszer, gazdaságpolitikai célrendszer és az 1949-ben megalakult KGST keretében működtetett szovjet központú együttműködési rendszer.

Az ország fejlődési gyökereitől s követelményeitől eltérő szovjet irányítási rendszer bevezetése és működtetése, a szovjet hadigazdasági, fejlesztési koncepciók, nehézipari prioritások átvétele nyomán a magyar szakosodási előnyöket, növekedési adottságokat mellőző, a KGST-együttműködést szolgáló anyag- és energiaigényes növekedési pálya alakult ki. Csaknem két évtizeden át a magyar gazdaság fejlődését a hidegháború légkörében fogant, a birodalmi központban előírt, a helyi gazdasági realitásoktól független politikai döntések alakították. A gazdaságpolitika regionálisan kötelező

ideológiai kereteit olyan jelszavak jelentették, mint a gazdasági növekedés ütemének maximalizálása, a termelési szerkezet folyamatos átalakítása a beruházási javakat előállító úgynevezett A szektor javára, a nemzeti, majd a regionális önellátás erősítése. A növekedési folyamatot ebben az időszakban a kisajátításokkal államosított tőkejövedelmek, valamint a leszorított fogyasztási színvonal finanszírozta. Az 1956. évi nemzeti forradalom kirobbanásának gazdasági okai is voltak.

A szovjet birodalmi térségben egyedülálló, a sztálini gazdasági modelltől leginkább eltávolodó 1968. évi gazdaságirányítási reformban közrejátszott az 1956-os örökségből fakadó konszolidációs követelmény, az anyag- és energiaigényes magyar gazdaság működtetését elősegítő szovjet szállítások növekvő mértékű akadozása s a megnövekedett világpiaci dinamikát kiaknázó országok látványos gazdasági fejlődése. Az 1968. évi reform a gazdaságirányításban a közvetlen tervkötelezettség nagymértékű felszámolásával jelentős teret adott a közvetett közgazdasági eszközöknek, érdekeltiségi elemeknek (nyereség, adó, hitelfeltételek), serkentette a gazdasági élet szereplőinek piackonform magatartását. Az 1967 és 1973 közötti időszak az elmúlt évszázad második felének legdinamikusabb időszaka volt, amelyben szűkült a hiánygazdaság, s nem romlott a külső egyensúly.

A csaknem fél évszázada nagy nemzetközi figyelmet kapott magyar gazdaságirányítási reform működését, illetve kibontakozását több külső fejlemény gátolta. A csehszlovák reformfolyamat 1968. évi letörése a Varsói Szerződés beavatkozásával, majd a magyarországi reformellenes erők felerősödése 1972-ben, a Bretton Woods-i aranydeviza-rendszer felszámolása 1971-ben s az arany árának ezt követő 30-szoros növekedése, az 1973. évi kőolajár-robbanás, a fejlődő országoknak nyújtott ipari exportpreferenciák nyomán megsokszorozódó kínálat a Magyarország által akkor nyugatra exportált könnyűipari s más anyagigényes termékek világpiacán a reform indulását követően mind kedvezőtlenebb külső feltételeket teremtett a magyar gazdaság fejlődése és a reformok továbbvitele számára. A külső feltételek romlása, különösen a kőolajár-robbanás olyan szakaszban érte a magyar gazdaságot, amikor már megkezdődött az áttérés az olaj- és földgáztüzelésre, a mezőgazdaság kemizálására, továbbá az úgynevezett olefinprogramra.

A magyar történelem megint ismételte magát, az I. világháború előtti évtizedhez hasonlóan. Az 1967 és 1973 közötti időszak kedvező teljesítményeitől elbizakodva a vezetés nem ismerte fel a változások jelentőségét, rossz válaszokat adott a nemzetközi kihívásokra. A magas kőolajárak KGST-kereskedelemben való késleltetett „begyűrűzésének” hatására támaszkodva az energiaigényesség csökkentése helyett a honi kínálat bővítésére törekedett, s az ország növekedését a 70-es években kétségkívül olcsó hitelekkel kívánta finanszírozni. Ekkor lendült be az elkövetkező

évtizedek magyar gazdasági s gazdaságpolitikai, sőt politikai mozgásterét mindmáig alapvetően befolyásoló *eladósodási folyamat*. Az olcsó nemzetközi hitelek korszakát lezárta az 1979 és 1981 közötti amerikai kamatrobbanás, az angolszász országokban beköszöntő, szigorú pénz- és hitelpolitikával járó neoliberális fordulat, amely a 80-as években ugrásszerűen megnövelte az ország adósságszolgálati terheit.

„Önfia vágta sebnék” tekinthető az eladósodás devizaösszetétele. Magyarország igen nagy mértékben adósodott el az erőteljesen felértékelődött jenben, amelynek dollárárfolyama háromszorosára erősödött. Az ország devizabevételeinek nagy része viszont nem jenben, hanem leértékelődött dollárban állt rendelkezésre. Az ország külső adósságállománya így 1970 és 1989 között 1 milliárd dollárról 21 milliárd dollárra nőtt. Az eladósodás mértéke Kelet-Közép-Európában kimagasló mértékűnek számított, hiszen az egy főre jutó külső adósság 1989-ben 2000 dollárra rúgott – Lengyelország 1200 dolláros, Csehszlovákia 500 dolláros, Románia 150 dolláros szintjével szemben. A kifulladás láthatóvá vált, 1978 végén döntés született a gazdasági növekedés leállításáról, megkezdődött a kvázi stagnálás évtizede.

A korszak megítélésekor nem feledhető, hogy az ország helyzete a II. világháború győztes hatalmai döntéseinek következményeit tükrözte. A szovjet megszállás időszakában az önálló mozgáster az időszak nagy részében minimális volt. A politikai-katonai döntési függőség mellett az ország gazdaságilag egyoldalúan függött a szovjet energia- és nyersanyagszállításoktól, exportoldalán a KGST-beli felvevőpiacoktól. Ez a függőség a 80-as években dualista jellegű lett, hiszen finanszírozási szempontból az ország egyoldalúan függött a nemzetközi pénzpiacoktól (még csak nem is a kormányoktól).

A szovjet, illetve KGST-s fejlesztési koncepciók átvétele nyomán a nyersanyag- és tőkeszegény ország gazdasága a 80-as évek első felének átlagában egységnyi GDP előállításához 40%-kal több energiát és 50%-kal több tőkét használt fel, mint az akkori OECD-országok. Nincs olyan közgazdasági csodarecept, amely ilyen szerkezeti, versenyképességi hátrányt semlegesíteni tudna. Elmaradt az alkalmazkodás a fejlett országokban kibontakozó tudományos-technikai forradalom és globalizálódás követelményeihez, az elavult szerkezetű gazdaság termékeit a világpiac rendre leértékelt.

A 80-as évek második felében egyharmaddal több magyar árut kellett adni egységnyi importért, mint három évtizeddel korábban. Külkereskedelemre utalt kis ország esetében ez gazdasági kivérzést jelentett. Magyarország súlya a világ kivitelében 1938-ban még 65%-ot, 1989-ben már csak 29%-ot tett ki. Ilyen kimagasló arányú világgazdasági térvésztest csak Anglia és Argentína szenvedett el.

A rendszerváltás előtti gazdasági propaganda fő büszkeségnek és legitimációs forrásnak tekintette a gazdasági növekedés ütemének közel megötszöröződését

az 1950 és 1978 közötti időszakban az 1913–1938-as időszakéval szemben. Nem kapott viszont soha említést, hogy ugyanebben az időszakban a nyugat-európai országok gazdasági növekedésének évi átlagos üteme is 1,1%-ról 4,8%-ra nőtt. A magyar növekedési teljesítményeket, a minőséget, a korszerűséget, a hatékonyságot elhanyagoló mennyiségi szemlélet nyomán viszont a világpiac rendszeresen leértékelte. Az eladósodással együtt járó, növekvő adósságszolgálat is mérsékelte a rendelkezésre álló nemzeti jövedelmet.

A nyugat-európai országoktól való hosszú távú leszakadás szemlélteti legjobban a magyar gazdaság összteljesítményét s az ebből fakadó lakossági közérzetet. Az eladósodással finanszírozott „gulyáskommunizmus” fogyasztási szintje kétségkívül kedvezőbb volt, mint a KGST-beli sorstársországokban. Ez letagadhatatlanul javította az onnan érkezők értékítéleteit a honi állapotokról. A visszaemlékezési képességgel rendelkező idősebb generációnak viszont volt összehasonlítási lehetősége a háború előtti Ausztriával, ahol az egy főre jutó GDP 1937-ben még 40%-kal, 1989-ben viszont már 150%-kal volt több, mint Magyarországon. Magyarországnál korábban jóval fejletlenebb országok, mint Portugália, Görögország, Spanyolország, Írország, Finnország, jócskán előrébb kerültek a vásárlóerő-paritáson számolt nemzetközi fejlettségi rangsorban.

A hagyatéék része a tágabb értelemben vett infrastruktúra is. A gyors növekedési ütemek elérése érdekében a szűkös erőforrások zömét a termelési szféra kapta a fizikai infrastruktúra rovására. Az OECD-országok 30 éves átlagában a beruházások kétharmada az infrastruktúra, egyharmada a termelési szféra fejlesztését szolgálta. A magyar arány ennek éppen a fordítottja volt. A 80-as években már romló képet mutatott a gazdaság társadalmi környezete, humán infrastruktúrája is. Az élve születések számának csökkenése más országokénál korábban, alacsonyabb gazdaságfejlettségi színvonalon, már a 80-as évek elején elindult. A nemzetközi listák élvonalában elfoglalt negatív rekordok az alkoholfogyasztás, a válások, az idegileg sérültek arányszámában, a közművelődés, a magatartási, életviteli és munkakultúra színvonalának esése jelezte a lakosság szellemi, fizikai, pszichikai állapotának hanyatlását. Ezt sajátosan igyekezett ellensúlyozni az emberi erőforrások korábbinál hatékonyabb felhasználása, népnyelven a káderpolitika felpuhulása, nemesítése. A teljesítményi értékrend társadalmi mértékű megszilárdítását kétségkívül nem segítette, hogy a lakosság jövedelmein belül a teljesítményektől független társadalmi juttatások aránya 1989-ben már 39% volt az 1980. évi 31%-kal szemben.

Gyors lepusztulást mutatott a gazdaság *természeti környezete*. A természetvédelem elhanyagolása, a természet leigázására irányuló fejlesztéspolitika és a környező országokból érkező hatások következményeként Magyarország légtere és vizei

a leginkább szennyezettek közé kerültek Európában. A környezetszennyezés mértéke is közrejátszott a lakosság egészségi állapotának romlásában, másrészt igen súlyos környezetvédelmi terheket hagyott hátra a jövő számára.

Rendszerváltás válságban

A rendszerváltás előtti évtizedben már kimerültek a háború utáni túlélési-újrakezdési életerő felszabadulásából, a háború alatti hadigazdálkodás során felhalmozott műszaki-szervezeti ismeretek hasznosításából, a tulajdonkiszajátításokból, az infrastruktúra elhanyagolásából, majd a 70-es évek hitelfelvételeiből táplált mennyiségi fejlődés hajtóerői. A magyar átalakulás sajátosságainak vizsgálatánál viszonylag kevés figyelmet kapott az a körülmény, hogy a 80-as évek végére átfogó *növekedési válság* jelei váltak láthatóvá. A gazdasági növekedés üteme már 1978 és 1987 között is a korábbi három évtizedes átlag egyharmadára, 1,8%-ra csökkent, majd egyéves stagnálás után a GDP már 1%-kal, az ipari termelés 3%-kal, a beruházások 4%-kal estek vissza. A mezőgazdaságban súlyosbodtak az ágazati válságjelek.

Láthatóvá váltak a korábban adminisztratív eszközökkel lefejtett pénzügyi egyensúlyhiány jelenségei. A korábbi évek viszonylag stabil fogyasztói árszínvonala 1988–1989 átlagában már évi 16%-kal emelkedett. Ez felerősítette a bizalomhiányból fakadó gazdasági magatartásokat, készletfelhalmozást, spekulációkat, a kettős valutapiac kiszélesedését. Inflációval tisztítva csökkent a gazdálkodó szervezeteknek folyósított hitelek állománya és a lakossági takaréállomány is.

A belső válságfolyamatokat elmélyítette, hogy az ország akkor domináns partnere, a külkereskedelem egyharmadát reprezentáló Szovjetunió mind nehezebben küszködött az elavult modell működtetésének s a hidegháborús konfrontációnak a terheivel. A gorbacsovi reformkísérletek sűrűjében kiéleződtek a szovjet termelési és elosztási rendszer zavarai is. A Szovjetunióba irányuló magyar kivitel növekvő hányada maradt ellentételezés, kiegyenlítés nélkül. A létfontosságú szovjet energia-hordozó- és nyersanyagszállítások csökkentése a magyar gazdaságban is zavarokat, devizagazdálkodási terheket jelentett. Ezt tetézték a nyugati betétkivonások is. Az 1990. márciusi választások előestéjén az MNB devizatartalékainak szintje 800 millió dollárra süllyedt, vagyis vészesen közel került a külső fizetéseképtelenséghez. A devizagazdálkodás mozgástere eltűnt.

A történelemben a nagy politikai átalakulásokat, rendszerváltoztatásokat többnyire dinamikus gazdaságfejlődési szakasz előzte meg. A közelebbi történelmi múltban is ezt példázták az 1959 és 1974 közötti spanyol, az 1960 és 1989 közötti

dél-koreai vagy az 1973 és 1988 közötti chilei fejlemények. A dinamikus fejlődés időszakában kialakult kapacitások, erőforrások ugyanis bizonyos tartalékot jelenének a politikai átalakulással, modellváltással járó veszteségek, működési zavarok túléléséhez. A dinamikus időszakban megnövekvő várakozások pedig önbizalmat adnak az átalakulás végrehajtásához.

A több mint három évtizeddel ezelőtt kialakult magyar gazdasági helyzet tehát nem csupán abban jelentett előzmény nélküli történelmi kihívást, hogy döntő mértékben államosított gazdaságot kellett új növekedési pályára, partnerkapcsolati rendszerbe, piacgazdasági környezetbe átépíteni, hanem mindezt kibontakozó és felerősödő válság körülményei között. A hadviselésben jól ismert, hogy ellenséges nyomás alatt az erőátcsoportosítás, a manőverezés lényegesen nehezebb és nagyobb veszteségekkel járó feladat, mint a front nyugalmi állapotában. Az orvosi operációt is kerülik akut betegségtünetek felléptekor. Ez érvényes a gazdaságra is. A gazdaság krónikus betegségállapotának változtatása során elkerülhetetlen veszteségek mértékét tetézték az akut válságkezelés nehézségei. Rendszerváltási kihívás lett az „átalakulás válságban” műfaj.

A rendszerváltás folyamatának áttekintése már meghaladná e tanulmány lehetőségeit.